

„VISSZHANGOT VER AZ IDŐBEN”

*Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály
születésnapjára*

Szerkesztette

BENGI LÁSZLÓ
HOVÁNYI MÁRTON
JÓZAN ILDIKÓ

KALLIGRAM
Pozsony, 2013

FEHÉR M. ISTVÁN

Szó és értelem avagy a szó értelme: filológia és filozófia hermeneutikai nézőpontból¹

A filológia viszonya a filozófiához és a szellemtudományokhoz gyakori reflexiók tárgya Heidegger és Gadamer hermeneutikájában. Az alábbiakban e viszony némely jellemző aspektusát szeretném vázolni. A kettő (szoros) viszonyának szemrevétele hermeneutikai nézőpontból történik, ahol is szem előtt tartandó, hogy a hermeneutika maga is egy meghatározott filozófiai szemléletmód körvonalait rajzolja föl. Ezen megütközni aligha volna helyénvaló, hiszen lévén a filozófia a legmagasabb, legáltalánosabb nézőpont, bármely diszciplínával való viszonyának vizsgálata maga is csupán egy meghatározott filozófia szemzőgéből történhet: a filozófiát valamely magasabb, filozófián túli instancia irányában transzcendálni, avagy annak igája alá helyezni – olyan instancia irányában, vagy olyan instancia igája alá, amelyről utóbb ne derülne ki, hogy maga is filozófia – hiábavaló és meddő erőfeszítés.

Kiinduló meghatározásunk szerint a filológia figyelme a szövegyszerűsége, a szöveghangzásra irányul – „a filológus a szép

beszéd barátja” (GADAMER 1984, 237; GADAMER 1986, I, 343), a filológia a „szavak szeretete” (CONRADY 1966, 27, idézi BECK 1990, 11) –, s a mértékadó szövegekkel való foglalatosság áll tevékenysége középpontjában. Ha a filológia figyelme a szövegyszerűsége, a szöveghangzásra (Wortlaut) irányul, akkor innen tekintve összefoglalóan azt mondhatjuk, a hermeneutika középpontjában viszont az értelem (Sinn) áll, s a filológiával való kapcsolatot a következő jellegzetes kérdéssel lehet leírni: „Mi az értelme annak, ami (szó szerint) így és így hangzik?” Filológia és hermeneutika ily módon egymást kiegészíti, szorosan egymásra utal, ám az eddigi leírásból még úgy tűnhetnék, mint ha az imént leírt két kérdés – a szöveghangzásra illetve annak értelmére irányuló kérdés – mégiscsak egyfajta sorrendiséget is tükrözne: a szöveghangzásnak (szavak egymást követő sorozatának) az *értelmére* ugyanis nyilván csak akkor lehet értelmesen rákérdezni, ha egyszer a szöveg hangzása azt megelőzően immár rögzítésre került. Ily módon akkor a filológia megelőzőné a hermeneutikát (a filozófiát), a hermeneutika pedig a filológián élőködne.

Hogy egyes – ritka – esetekben ez a modell működhet ugyan, ám a filológiai–hermeneutikai tevékenység jó részében, így az életmű- és történeti-kritikai kiadások nagy többségében csődöt mond, mivel maga a szövegmegállapítás sem laboratóriumi körülmények között, interpretációmentes térben megy végbe, azt nemrég hosszabb tanulmány keretében próbáltam igazolni (FEHÉR M. 2009, 56–151). Ha filológia és hermeneutika kölcsönösen egymásba fonódik, akkor a filológia filozófia mentesítése, filozófiától való megtisztítása csupán valamely „tisztá” filológia illúzióját tápláló pozitívista felfogás számára tűnhet lehetségesnek és kívánatosnak – ez utóbbi, pozitívista álláspont azonban maga is egy meghatározott filozófia. Olyan filozófia, amely önmagának mint filozófiának nincs tudatában vagy önmagáról mint filozófiáról vonakodik illetve nem akar tudomást venni – pregnáns értelemben vett „filozófiaellenes filozófia”, mely persze a filozófia történetében bizonyos – sajnálatos gyakorisággal előfordul (FEHÉR M. 1993, 10 sk. és 20. jegyzet: 19 sk.)

¹ Jelen tanulmány s az annak alapjául szolgáló konferenciaelőadás az OTKA K-75840 ny. számú projektjének keretében végzett kutatásokon alapul. Jelen szöveg az eredeti dolgozat erősen rövidített változata.

Filológia és filozófia, illetve általában bármely tudomány és a filozófia viszonyát jól jellemzik Heidegger visszatérő megjegyzései. E megjegyzések évtizedeken ívelnek át, s szóhangzásban és értelmükben nagyfokú egybecsengést és konzisztenciát mutatnak. A neokantianizmus és a fenomenológia szellemi klmájában és vonzaskörében felnőtt gondolkodó számára kezdetről fogva nyilvánvaló volt, hogy a filozófia a tudományok vonatkozásában megalapozó funkciót tölt be. A filozófia feladatának jellegének olyan önértelmezése ez, mely Arisztotelészig nyúlik vissza, s a német idealizmus korában különösen meghatározó szerepet játszott. (Az, hogy a filozófia a tudományról szóló tudomány, *tudománytan*, minden tudomány vonatkozásában megalapozó szerepet játszik, a legtudatosabban talán Fichténél van jelen – FICHTE 1971, 27–81, különösen 43, 45, 48, 56.) A fő mű bevezetésében Heidegger külön is hangsúlyozza, hogy a tudományok alapfogalmainak megalapozására irányuló filozófiai kutatásnak „meg kell előznie a pozitív tudományokat” (HEIDEGGER 1979, 10; HEIDEGGER 2001, 26).

Az időfoglalomról tartott habilitációs előadásában Heidegger megállapítja, hogy „a különböző tudományok kutatási módszerei meghatározott alapfogalmakkal dolgoznak, amelyeknek a logikai struktúrájára reflektálni a tudományelmélet dolga” (HEIDEGGER 1975, 1, 417). A húszas évek második felében tartott előadásain ebben az értelemben kifejti, hogy „a matematika sohasem ragadható meg matematikailag, és a filológia lényegét egyetlen filológus sem fogja filológiailag megvilágitani” (HEIDEGGER 1996, 27, 38). Úgy egy évtizedre rá, a harmincas években azt írja: „A geológia éppoly kevésbé kutatható geológiailag, mint a filológia filológiailag” (HEIDEGGER 1991, 1, 12). Egy különösen megvilágító fejtegetés, mely újfent utalást tartalmaz a filológiára, a Nietzsche-előadásokon hangzik el: „Hogy mi a matematika”, írja itt Heidegger,

sohasem lehet matematikailag megállapítani; hogy mi a filológia, nem lehet filológiailag megmagyarázni; hogy mi a biológia, nem lehet biológiailag megmondani. Hogy

mi egy tudomány – ez már *mint kérdés sem tudományos* kérdés többé. Abban a pillanatban, amikor megfogalmazzódik egy tudományra általában [...] vonatkozó kérdés, akkor a kérdező már új szférába lép, melynek más bizonyítási igényei és formái vannak. (HEIDEGGER 1961, 1, 372)

Az idézett megmondolásokhoz való kapcsolódásként, fogható fel az, amit egy a hatvanas évek végén adott interjúban Heidegger kifejti: „A fizika a tér, az idő, a mozgás fogalmait használja. Hogy mi a tér, az idő, a mozgás, azt a tudomány mint tudomány nem tudja eldönteni [...]. Fizikai módszerekkel nem tudom pl. megmondani, mi a fizika” (HEIDEGGER 1970, 72). Nem kevésbé áll ez a filológia mellett minden más úgynevezett humán tudományra.

A történettudomány például átkutat egy korszakot minden lehetséges szempont szerint, azt azonban nem kutatja ki soha, hogy mi a történelem. Történeti úton az ember soha sem fog rálelni arra, mi a történelem, éppoly kevésbé, ahogy egy matematikus matematikai úton, azaz saját tudománya által, matematikai formulák révén nem tudja megmutatni, mi a matematika. (HEIDEGGER 1984, 56)

Heidegger fejtegetéseit a következőképpen világíthatjuk meg. Ha mondjuk a geológia lényege vagy kutatási módszere közetek kiásása, akkor közetek kiásása révén sohasem fogjuk megtudni, mi a geológia – ássunk ám napestig –, még akkor sem, ha egy acélkazettát ásunk ki, melyben egy elsárgult papi-ruszon a geológia meghatározása található. Ezen utóbbit tudnunk kell ugyanis elolvasni és értelmezni-megérteni, ez pedig nem specifikusan geológiai művelet. A matematikában számolunk, ám a matematika fogalmát nem tudjuk „kiszámolni” (számítani műveletekből kinyerni); és laboratóriumi feltételek között végzett fizikai kísérletekkel – ahogy például egy nevezetes Kant-hely szerint „Galilei maga választotta súlyú golyóit

kezdte egy ferde síkon legurítani” (KANT 2004, 30) – nem fogjuk megtudni, mi a fizika. Hogy mi a történelem, azt sohasem fogjuk kideríteni azáltal, hogy archívumokba és levéltárakba járunk – noha persze egy adott történeti téma konkrét történettudományi kutatása során ezt igen gyakran megtehetjük (miként a fizikában igen gyakran végezhetünk laboratóriumi kísérleteket), sőt meg is kell tennünk, feltéve, hogy azt akarjuk: kutatásunk eredményei tudományosan megalapozottak legyenek. Hogy mi a filológia, azt szöveghangzás rögzítése révén nem tudhatjuk meg – föltéve, hogy valóban „tisztán” filológiailag járunk el (és nem csempészünk be öntudatlanul egy csipetnyi filozófiát–hermeneutikát, amint az persze az esetek jó részében nagyon is megesik), azaz az olvasott szöveget, írásjeleket előzetesen értelmüktől megfosztjuk, úgyszólván „értelmetlenítjük”, s gondosan csak érzéki alakjukra ügyelünk. Ekkor különböző rajzolatok kerülnek szemünk elé, s még betűket sem leszünk képesek azonosítani: jórészt kusza vonalak, ákom-bákomok, kriksz-krakszok, írka-fírka állnak előttnk, s hibás vagy áthúzott betűket vagy szavakat, félreüteseket vagy géphibákat sem tudunk ilyenekként felismerni. Honnan tudjuk, hogy „P” esetében pl. áthúzással vagy betűvel van dolgunk? S egyáltalán, továbbmenve: honnan értenénk is azt, mi az, hogy „áthúzás”, „törlés”, „javítás”?

Az a kérdés tehát, hogy mi a filológia, filológiai úton nem deríthető ki; nem filológiai, hanem filozófiai kérdéstről van szó. Gadamer Wilamowitz-Moellendorffról szóló alapvető tanulmányának kiindulópontja ugyan mintha elismerné a filológia elsőbbségét. „A filológusok ismert módon a szónál kezdik”, írja Gadamer, úgyhogy filológia és filozófia viszonyának tárgyalását kézenfekvő azzal kezdeni, hogy a „filológia” és a „filozófia” szóra fordítjuk figyelmünket.

Ez az elsőbbség azonban csak látszólagos. A szóra fordított figyelem ugyanis, mint nyomban kiderül, nem más – nem is igen lehet más –, mint a szó *értelmére* fordított figyelem. Ha a filológia annyit tesz, mint „Liebe zu den logoi” („a szavak szeretete”),

a filozófia pedig nem más, mint „Liebe zum »sophon«” (ezt fordítom a szóserintiségtől való némi eltéréssel „a bölcsesség szeretetének”), akkor e meghatározások csak akkor érnek valamit, ha – így vagy úgy, de – *értjük* őket. S ebben az összefüggésben nagyon is figyelemre méltó, hogy Gadamer az előbb idézett mondatot közvetlenül követően a következő mondatban azt írja: „Aki a görög nyelvből és hagyományból valamit is ismer, rögtön *(ki-) hallja*, hogy e két fogalom milyen közel van egymáshoz, avagy pontosabban, hogy egymásba átfolyhatnak mindkét oldalról egymást átfogják” (GADAMER 1985, 6, 272). Aki mármost a hermeneutikai filozófiából vagy a filozófiai hermeneutikából valamit is ismer, rögtön tudja, hogy a „hallás” a hermeneutika számára kitüntetett jelentőséggel bír, és pedig egyrészt ama „rég felismerés” értelmében, melyről Gadamer éjt fő művében szót, s mely szerint „a hallásnak elsőbbsége van a látással szemben” („a hermeneutikai jelenség, ahogy azt már Arisztotelész felismerte, a hallás elsőbbségén alapul” – GADAMER 1986, 1, 466]), másrészt annyiban is, amennyiben – az előbbivel szoros összefüggésben – a hallás szétválaszthatatlanul megértéssel és értelmezéssel kapcsolódik össze. Hallás és megértés szoros összetartozását, egyes esetekben szétválaszt-hatatlanságát illetően Heidegger találoán utalt rá: „nem véletlen, hogy amikor valamit nem »jól« hallottunk, azt mondjuk: nem »értettem«” (HEIDEGGER 1979, 163; HEIDEGGER 2001, 194). (Például amikor a telefon recseg, vagy a hang távoli és elhaló, és különböző zajok szűrődnek be, gyakran mondjuk – általában fennhangon, időnként egyenesen kiabálva, ordítva: „Mi!? Nem értettem!” Holott arról van szó, hogy nem *hallottam*, pontosabban: nem hallottam olyan mértékben, hogy meg is értem a szavakat, a szavak értelmét, mert akusztikailag hallani ugyan vélhetően valamit azért hallottam – hozzátétőleg úgy, ahogy zörejeket hall az ember.) Filológia és filozófia Gadamer által hangsúlyozott közelsége ilyenformán már abban megmutatik, hogy ebben a látszólag puszta filológiai – a szóból kiinduló és a szót alapul vevő – meghatározásban hermeneutika, azaz

filozófia már mindig is benne rejlik, tudatosan vagy észrevétlenül már mindig is működésbe lépett.

Gadamer azonban kifejezetten utal is arra, hogy a filológia filozófiával szembeni elsőbbsége csupán látszólagos. Mint írja, saját egyetemi éve alatt az akkori klasszika filológiai szemináriumokon az volt a szokás: „Először az embernek rekonstruálnia kellett a szöveget (sőt le is kellett fordítania), utána kellett pedig értelmeznie.” Gadamer nem mulasztja el hozzáfűzni, mennyire naív, mennyire kétséges ez a leírás:

Hogy egy szöveget hogyan kellene rekonstruálni, sőt ráadásul még lefordítani is, mielőtt az értelmezés megterfogatásai megtették volna a magukét – ez a kérdés nem merült fel. [...] Nyilvánvaló, hogy egy szöveget akkor tud az ember rekonstruálni, amikor már megértette. Így megtanultuk, hogy [...] az értelmezés nem csupán a világhoz való hozzáférés középponti formája, hanem a hagyomány szövegeihez való hozzáférése is. Sohasem találjuk magunkat azon a nullponton, hogy egy minden kétségen felül álló adott szöveget kellene pusztán recipiálnunk. [...] Nem úgy áll a dolog, mintha a szöveg minden kétségen felül álló előzetes adottság volna, az értelmezés pedig egy utólag beinduló procedúra, melyet a szövegben végzünk. (GADAMER 1985, 6, 276)

Az persze igaz, hangzik a lényeges kiegészítés, hogy „azt és csakis azt akarjuk megérteni – és csakis azt kell megértenünk –, ami a szövegben ott áll. De vajon tudjuk-e, mi az, ami a szövegben ott áll, mielőtt azt megértenénk?” (GADAMER 1985, 6, 276). Az is igaz, hogy

vitás esetekben újra és újra a szöveghez fordulunk, s hogy ennyiben a szöveget illeti meg az utolsó szó. De egyúttal azt is tudjuk, hogy a szöveg ilyenkor már mindig is ki-kérdezett szöveg, mely értelmezési kérdések hálójában áll, és amelynek a hangját most [nem úgy általában, hanem

éppen hogy – F.M.I.] a kérdésekre adandó válaszok tekintetében akarjuk hallani. (GADAMER 1985, 6, 276)²

Filológia és filozófia (hermeneutika) szoros összetartozását máshonnan kiindulva is beláthatjuk. A fentieket általánosítva azt mondhatjuk: ha azt kérdezzük, mi a filológia, akkor a filológia önértelmezésére, pontosabban önértelmezésének történeti változataira kérdezzünk. Arra kérdezzük, hogy a filológia időről időre történetileg hogyan *értette* önmagát, saját tevékenységéről hogyan, milyen fogalmakkal adott önmagának számot – s ezzel már hermeneutikát művelünk. Nemcsak az önértelmezések hangalakjára vagyunk ugyanis kíváncsiak, hanem értelmükre is. Ezért nem lehet – mint Heidegger utalt rá – pusztán filológiailag (azaz a filológia pozitívista önértelmezése szerint) ki-deríteni, mi a filológia. Más szóval, a filológiához (a filológia *értelméhez*) hermeneutika nélkül el sem tudunk jutni, hozzá sem tudnánk férni.

A legjobb kérdés, amit ebben a tekintetben a „tisztá” filológia mellett kardszkodóknak fel tudunk tenni, ezért alighanem a következőképpen hangzik: „Szóval te úgy *érted* a filológiát, mint amiben nem játszik szerepet a *megértés, értelmezés?*”

HIVATKOZÁSOK

O. CONRADY (1966), *Einführung in die neuere deutsche Literaturwissenschaft*, Rowohlt Verlag, Reinbek 27.

FEHÉR M. István (1993), *Bevezetés*, in Edmund HÜSSERL, *A filozófia mint szigorú tudomány*, ford. BARÁNSZKY-JÓB László, Budapest, Kossuth.

FEHÉR M. István (2009), *Szövegkritika, kiadástörténet, interpretáció.*

A történeti-kritikai és az életműkiadások filológiai-hermeneutikai

² „Gewiß bleibt es dabei, daß wir in strittigen Fragen immer wieder den Text selber befragen, und daß insofern der Text das letzte Wort hat. Aber wir wissen zugleich, daß es immer schon ein befragter Text ist, der unter Interpretationsfragen gestellt wird und nun auf seine Antwort hin abgehört wird.”

- problémái, in KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila és TVERDOTA György (szerk.), *Filológia – interpretáció – médiatörténet*, Budapest, Ráció Kiadó, 56–151.
- Immanuel Hermann FICHTE (szerk.) (1971), *Fichtes Werke*, Berlin, De Gruyter.
- Hans-Georg GADAMER (1984), *Igazság és módszer*, ford. BONYHAI Gábor, Budapest, Gondolat.
- Hans-Georg GADAMER (1985), *Gesammelte Werke*, Bd. 6, Tübingen, Mohr.
- Hans-Georg GADAMER (1986), *Gesammelte Werke*, Bd. 1, Tübingen, Mohr.
- Martin HEIDEGGER (1961), *Nietzsche*, Pfullingen, Bd. 1, Neske.
- Martin HEIDEGGER (1970), *Im Gespräch*, szerk. Richard WISSE, Freiburg/München, Albet.
- Martin HEIDEGGER (1975), *Gesamtausgabe*, Bd. 1, Frankfurt am Main, Klostermann.
- Martin HEIDEGGER (1979), *Sein und Zeit*, Tübingen, Niemeyer.
- Martin HEIDEGGER (1991), *Die Bedrohung der Wissenschaft*, szerk. H. TIETJEN, in D. PAPPENFUSS és O. PÖGGELE (szerk.), *Zur philosophischen Aktualität Heideggers*, Bd. 1., *Philosophie und Politik*, Frankfurt.
- Martin HEIDEGGER (1996), *Gesamtausgabe*, Bd. 27, Frankfurt am Main, Klostermann.
- Martin HEIDEGGER (2001), *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András és OROSZ István, Budapest, Osiris.